

В'ячеслав Станіславський

**ВЗАЄМИНИ ІВАНА МАЗЕПИ З
СЕМЕНОМ ПАЛІЄМ ТА УКРАЇНСЬКО-
ПОЛЬСЬКІ СТОСУНКИ НА
ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
ЗА ДАНИМИ НЕОПУБЛІКОВАНИХ ДЖЕРЕЛ**

У ході дослідження недрукованої епістолярної спадщини Івана Мазепи нашу особливу увагу привернули питання, пов'язані зі стосунками гетьмана з правобережним полковником Семеном Палієм, який був однією з найвпливовіших політичних фігур правобережного козацтва, відомою як на українських теренах, так і поза їхніми межами. Перебуваючи на рубежах тогочасної Української держави – Війська Запорозького, очолюваної Мазепою, Палій, як представник тієї частини людної, котра не бажала ополячення, окатоличення й повного підпорядкування Польщі, постійно шукав підтримки на лівому боці Дніпра – у Батурині, а відтак і у державі, під зверхністю котрої знаходилося Військо Запорозьке, – у Росії. Пошук підтримки був зумовлений порівняно незначними силами, котрими міг розпоряджатися полковник.

Зрозуміло, що в існуванні прихильників, які мали певний військовий потенціал, на території сусідньої держави були зацікавлені як український гетьман, так і російські царі. Для Мазепи Палій був провідником козаків, котрих можна було б використати при зміні політичного розкладу в російсько-польських стосунках, насамперед при новій спробі вирішення Москвою і Варшавою питання про владу над усією Україною. При всіх можливих змінах для гетьмана було важливим зберегти і, по-можливості, збільшити рівень своєї влади над Військом Запорозьким, а також поширити її, принаймні, на Правобережжя. При цьому слід зазначити, що до перших симптомів реформування політичних структур Української держави, зніційованих російським керівництвом, перспективи польської зверхності не були привабливими для Мазепи.

Пропоновані до розгляду матеріали торкаються двох найважливіших проблем, навколо яких і зосереджувалися стосунки гетьмана і полковника. Перша з них стосувалася існування політичного утворення на території Правобережної України, зайнятої українськими козаками, формально підпорядкованого Речі Посполитій, одним з центрів якого був Фастів, а друга – контактів навколо воєнної взаємодії у боротьбі з південними сусідами.

Пропонуючи читачам ознайомитися зі змістом недрукованих епістолярій Івана Мазепи за 1691–1700 рр., у руслі задекларованої теми, намагатимемося розглядати їх в контексті вже відомого фактичного матеріалу, узгоджуючи нашу трактовку листів з міркуваннями попередників. Отже, слідуючи хронології, почнемо цей екскурс зі згаданих в перших з пропонованих документів питань військової співпраці Фастова й Батурина, які, однак, були щільно вплетені в політичні стосунки з Росією та Польщею.

Відомо, що в червні 1691 р. Палій сповіщав Батурин про свій намір здійснити похід проти татар, а Мазепа продовжував пильно спостерігати за політичною ситуацією на Правобережжі. Цього місяця він посилав до Фастова козака Романа Проценка, який мав збирати інформацію про зносини полковника з Польщею¹. В посланні від *11 липня 1691 р.**, адресованому царям, гетьман інформував, що Палій прислав до нього листа з повідомленням про те, що кримські та білгородські татари на чолі з ханом пішли проти німецьких військ. Полковник висловлював бажання разом з людьми гетьмана напасти на татарські оселі². Ще одне послання до російських монархів, де піднімалося це питання, датується *19 липня 1691 р.* В ньому зазначено, що Палій через свого посланця просив допомоги гетьманських військ для походу на «бусурман». Знову вказувалося на сприятливу обставину – хан з ордами вирушив воювати в угорську землю. Згадуючи царське розпорядження про надання полковникові 800 талерів та допомоги людьми, якщо він піде на війну, Мазепа зазначав, що готовий відправити до Палія по 1 тис. козаків із Миргородського та Переяславського полків на чолі з їхніми полковниками та 1 тис. компанійців. Також в листі повідомлялося, що гетьманський посланець до волозького правителя Оліхвер (Алфер), повернувшись із Ясс, розповів про незгоди між немирівським комендантом та Палієм. Це давало Мазепі підстави сподіватися на те, що ніякого обману щодо лівобережних козаків полковник не задумує³. В липні ж гетьман повідомляв до російської столиці, що Палій остерігається поляків. До цього часу відноситься

* Тут і далі курсивом позначено недруковані листи Івана Мазепи

й заява полковника про те, що Москва хоче купити в Польщі українські землі по р. Случ, у разі ж незгоди поляків розпочнеться війна, й козаки візьмуть Немирів⁴.

Зваживши на всі обставини, Мазепа вирішив підтримати ініціативу Палія. Допомога з Лівобережжя вирушила в серпні, а в другій половині жовтня відбувся похід на Білгородчину об'єднаних сил під загальним керівництвом правобережного полковника, під час якого було здобуто перемогу над татарами в бою в урочищі Перериті біля р. Прут⁵. *31 грудня 1691 р.* Мазепа писав царям про пересилку до них листа Палія з інформацією про готовність до війни двох салтанів⁶.

До початку 1692 р. відносяться три листи з відомостями про інформацію, яку полковник передавав до Батурина. *8 січня 1692 р.* гетьман писав царям, що разом зі своїм посланням Палій надіслав листи, які писали до нього король і коронний гетьман. Всі ці документи лівобережний правитель пересилав до Москви⁷. В посланні Мазепи від *10 січня 1692 р.* до царів йдеться про пересилку гетьманом до Росії ще одного листа від Палія, отриманого цього ж дня, та двох листів від немирівського коменданта до фастівського полковника (польською мовою) з проханням відпустити свого свояка, а також до білоцерківського коменданта (французькою мовою) про погром турецьких запасів, призначених для Кам'янця-Подільського⁸. В нагоді керівництву Лівобережжя стала й інформація від Палія щодо воєнних заходів Кримського ханства. У листі до російських монархів від *17 січня 1692 р.* зауважено, що отримані новини про вихід з Білгородчини орди й переправу через Дністер погоджуються з відомостями, які раніше повідомив полковник⁹.

Проведення Палієм власної політичної лінії змусило Варшаву порушити питання про визначеність полковника щодо свого підпорядкування Польщі або ж Росії, з чим до Фастова в червні 1692 р. приїжджав представник Яна III Собеського¹⁰. Для полковника все ж було більш вигідним попереднє становище, і він продовжив свою тактику лавірування між королем і царями, забезпечуючи існування очолюваного ним козацтва та шукаючи можливості возз'єднання з Лівобережжям¹¹.

У листопаді ситуація на Правобережжі загострилася, проти Палія збиралися значні польські сили, гетьман отримав розпорядження Москви в разі крайньої необхідності дозволити йому, покинувши свій полк, перейти на переяславську сторону, а наступного місяця противник розпочав наступ. Палій оборонявся, відмовившись залишити своїх людей, просив розташувати частину лівобережних козаків неподалік Києва – в Білогородці чи Княжичах, щоб продемонструвати можливість

їхньої підтримки, просив дозволу перейти на російську сторону з усім полком (про це ж клопотався перед Москвою і Мазепа, застерігаючи, що полковник у критичній ситуації може опинитися під татарською зверхністю), просив грошей і боєприпасів. Листом від 23 грудня Палій звертався до гетьмана по дозвіл прибути зі своїми людьми до Трипілля чи Василькова. Відомо, що в цих обставинах Мазепа радив росіянам піти на переговори з Польщею щодо прийняття під царську руку Палія з Фастовом, а також територією, заселеною майже 3 тис. хат¹². Припускаємо, що як полковник, так і гетьман бажали схилити Москву до відкритого протистояння з Річчю Посполитою.

Наступний вельми інформативний та цікавий лист датується *28 грудня 1692 р.* і був написаний вже після припинення воєнних дій між правобережними козаками та польськими силами. У ньому Мазепа нагадував царям, що Палій цурався польської влади й схилився до Москви. Дізнавшись, що Любомирський в Полонному наймав людей на службу, даючи гроші та обіцяючи сукно з наміром переманити до себе його полчан, Палій звертався до гетьмана з проханням додати до 1 тис. єфимків царського жалування ще таку ж суму, аби він міг втримати при собі козаків. Мазепа ж вирішив послати йому 500 єфимків з українського скарбу, а також полковий прапор і 4 сотенних значка, про що фастівський керманіч клопотався раніше. Прапор та значки з зображеними на них хрестами, але без написів, були виготовлені в Батурині з тафти. Посланець гетьмана Роман Проценко з грошима, прапором і значками поїхав до Києва, куди за ними мав приїхати Палій чи хтось з його довірених осіб, аби про те, що передавалося, не стало відомо в польській стороні. Посланець мав говорити полковнику, що він повинен розголосити в Фастові між своїми людьми, що прапор і значки виготовлено за його власним бажанням і за його гроші в Києві.

Повернувшись, Проценко розповів, що згідно з наказом, передав усе таємно й сказав Палію, щоб він про це нікому не говорив, аби відомість про передане не дійшла не тільки до поляків, а й у Києві ніхто б про це не дізнався. Однак полковник, зрадивши, “хмільним напоєм зігрів собі голову” і, як проста людина, одразу ж почав вихвалитися присланими речами. З прапором і значками він поїхав у Верхнє місто, де спочатку був у воевод, а потім у митрополита, котрий освятив клейноди. Зауважуючи, що про дарунки можуть дізнатися за кордоном, Мазепа зазначив, що про передане він нічого Палію не писав, тому ніхто нічого не зможе довести.

Нагадуючи, що раніше полковник просив допомоги Батурина через наступ польських і литовських військ і згін його людей з місць

їх розташування, Мазепа писав, що тепер, за повідомленням Палія, наступальні дії припинилися, й полковник обіцяв здійснити похід під “бусурманські” помешкання, а також був готовий, при потребі, разом з гетьманськими силами давати відсіч туркам і татарам. Через Проценка Палій надіслав Мазепі листа з подякою, а також адресовані запорозькому охотницькому полковнику Яремі Гладкому, котрий перебував на польській службі, послання від короля, коронного гетьмана та хелмського каштеляна¹³.

Коментуючи цей документ, зауважимо, що відсутність написів на прапорі і значках, переданих Палію, вочевидь, пояснювалася бажанням не так втаємничити від польської сторони факти підтримки полковника, як не робити з цього відвертої демонстрації та не дати в руки полякам незаперечних доказів такої підтримки. На нашу думку, Мазепа не міг не передбачати, що полковник може скористатися дарунками для підвищення свого авторитету в поляків, а, можливо, й для загострення стосунків між Варшавою та Москвою. Тому й не варто надто довіряти запевненням гетьмана у своїх зусиллях втаємничити передачу згаданих речей. Не переконливими виглядають і слова Мазепа про те, що Палій вчинив так через свою простоту та ще й під дією алкоголю. Однак аргументованих обвинувачень гетьману ніхто пред'явити не міг.

Про те, що польська сторона достеменно знала про описаний в листі захід, можна переконатися, ознайомившись зі звітом посланця-розвідника Яна III Собеського Кириака Ісаровича, який 27 грудня 1692 р. приїхав до Батурина і перебував у гетьманській столиці до весни. Так, в своєму звіті посланець написав, що Мазепа через козаків Палія, які приїжджали до нього, передав полковнику гроші та «московські прапори», а самого Палія Ісарович обвинувачував у службі на користь царів¹⁴.

З листа, написаного навесні 1693 р. царям, дізнаємося, що їхній посланець, піддячий Малоросійського приказу Григорій Юдін привіз до гетьмана жалування, призначене Палію і його полчанам: оксамит, тонке сукно, тисячу єфимків. Мазепа мав відіслати все це до полковника¹⁵. А 27 травня 1693 р. гетьман інформував царів, що фастівський керманіч прислав 5 полонених татар, захоплених на Правобережжі між запустілими містами, яких Мазепа відправляв до Москви¹⁶.

16 червня 1693 р. гетьман доносив російським монархам, що 13 числа Палій прислав до нього листа з повідомленням про стан справ у полку та намір іти на воєнні промисли, а також адресовані йому листи від короля й коронного гетьмана. Всі ці епістолярії пересилалися до Москви. В посланні короля знову актуалізувалося питання щодо підданства Палія, поставлене під час минулорічного приїзду до Фастова

його представника. Царське жалування гетьман тоді ще не передав полковнику, бо він ходив у похід. Однак Палію вже було відправлено гетьманського листа з зазначенням, що Мазепа мав до нього справу, але про жалування не було написано, з огляду на небезпеку того, що лист міг потрапити комусь у руки за кордоном. Воно мало бути відправлене «тихо», після повернення полковника з походу¹⁷.

З інших матеріалів маємо змогу дізнатися, що на початку червня Палій писав до Батурина про намір йти з кіннотою проти татар за Дністер, а 27 числа сповіщав про повернення з походу під Тягиню, де був з невеликим числом своїх полчан і з козаками брацлавського полковника Андрія Абазина, яких нараховувалося 150 осіб, додаючи прохання про допомогу військами для чергового походу. Після приїзду Палія до Фастова гетьман відіслав йому царське жалування¹⁸.

З намаганням підтримати фастівського полковника була пов'язана відправка до нього, на противагу польським заходам, військ для походу на ханство. 28 липня Мазепа повідомляв до Москви про переманювання Любомирським козаків від Палія з відома короля, а також про аналогічне розпорядження коронного гетьмана вінницькому полковнику Самусю¹⁹. А 31 серпня 1693 р. гетьман писав царям, що направив до фастівського полковника на його клопотання 1 тис. своїх людей на чолі з переяславським полковником для спільних дій проти неприятеля. Це було зроблено через те, що козаки з полку Палія переходили на польську службу. На той час вже пішло 1,5 сотні кіннотників до Любомирського та 300 піхотинців – до Іскрицького. Останній, заплативши козакам гроші, повів їх у Сороки²⁰.

Два листи за 1694 р. стосуються нового конфлікту Палія з поляками. Нагадаємо хід подій, що передував їхньому написанню. Отже, в жовтні-грудні 1693 р. мала місце спроба польських сил на чолі з регіментарем Бальцером Вільгою встановити свою владу над Фастовом. Проте рішуча підтримка полковника козаками та населенням фастівської округи призвела до того, що регіментар не наважився на відкрите протистояння з Палієм. Справа обмежилася дрібними сутичками. У ході конфлікту полковник неодноразово звертався до Мазепи по допомогу, клопотався про підданство Росії, а після цього відправив до Батурина посольство з проханням про визначення населеного пункту під царською владою для переходу з полком із Фастова. У жовтні 1693 р. з Москви надійшла відповідь про можливість переходу полку на Лівобережжя через територію Запорожжя, або особистого переходу Палія на Переяславщину²¹. Від Мазепи ж до Малоросійського приказу наприкінці грудня 1693 р. надійшла порада, щоб у разі позитивного рішення було видано указ та

надіслано війська для захисту України від поляків, які не пробачать такого повороту справ. При цьому гетьман знову застерігав від негативних наслідків співпраці Палія з татарами, бо всі козаки мали його підтримати²².

Відомо також, що наприкінці 1693 чи на початку 1694 року Палій звертався до Мазепи по допомогу проти польських військ, які збиралися розпочати черговий наступ. Полковник просив або прислати війська, або дозволити оселитися зі своїми полчанами й фастівцями у запустілих Василькові чи Трипіллі, котрі за російсько-польським договором 1686 р. підпорядковувалися Москві, або дозволити звернутися по допомогу до «бусурман». Він не погоджувався сам із сім'єю, покинувши полчан, перейти під царську владу, а також не хотів йти зі своїми людьми на Запорожжя. В такій ситуації гетьман запитував Москву щодо можливої відповіді на це звернення. Зауважимо, що посланцям Палія Мазепа одразу заявив про неприпустимість пошуку допомоги в «бусурман». У листі до царів від 4 січня гетьман, коментуючи слова Палія, який писав, що сподівався на допомогу Батурина, відсиджуючись у Фастові й приймаючи на поселення багатьох людей, зазначив, що нічого, окрім царської милості, йому не обіцяв. При цьому Мазепа схвально відгукувався про думного дяка Омеляна Українцева, який вважав, що Палія з усіма людьми потрібно було прийняти до початку його сварок з поляками, а тепер, прийнявши полковника, треба й самим братися за зброю, бо «польський бік легко залишити його не схоче»²³. Ці слова можна сприймати і як застереження від війни з Річчю Посполитою, і як ствердження того, що Палія потрібно захищати. Можливо, гетьман у цей час підштовхував Москву до збройного протистояння з Польщею, за чим стояло прагнення поширити свою владу на Правобережну Україну. 29 січня Мазепа писав до царів, що полковник повідомив про новини стосовно намірів поляків помиритися з татарами і розпочати наступ на Фастів. Палій просив при необхідності дозволити йому перейти в Трипілля. Тоді ж гетьман повідомляв про відомості, згідно з якими полковник шукав підтримки татар проти польських військ, а також про своє звернення до Палія з закликами так не чинити²⁴.

Цього ж місяця до Батурина прибуло посольство з Москви на чолі з стольником Іваном Торокановим. Однією з головних тем переговорів стала ситуація на Правобережжі. Мазепа заявив про готовність силами Стародубського полку оберігати від поляків той населений пункт, куди перейде Палій, і українську людинність при кордоні, а також особисто виступити з військами до Конотопу для того, щоб поляки не сміли наближатися до прикордонних українських міст. З початком лютого проти

сил Палія знову почали концентруватися польські війська. З містечка Корнина Вільга надіслав полковнику вимогу покинути Фастів, а після рішучої відмови відійшов до Чорнобиля. Тоді козаки на чолі з Савою Безпалім – шурином Палія і сотником Федором роззброїли в Корнині прибічників регіментаря – козаків Яреми Гладкого. Дізнавшись про це, Вільга пішов у наступ на Бородянку і оточив там козаків Безпалого, але останні зуміли прорватися, відступили до Коростишева, де розміщався найнятий поляками полк Івана Киліяна, який вирішив підтримати Безпалого. Об'єднані сили козаків зуміли відкинути противника²⁵.

Деякі подробиці протистояння знаходимо в листі Мазепи від *18 лютого 1694 р.*, в якому гетьман повідомляв царям, що Вільга з багатьма польськими хоругвами, вийшовши з Чорнобиля, дійшов лише до тих сіл, де перебували на постоях козаки Палія. Польський регіментар взяв у полон 12 козаків, з яких 4 убив, а інших забрав з собою до Чорнобиля. Повернувшись, він розмістив свої хоругви на постій. Після цього козаки Палія розбили загін з 40 осіб, очолюваний ротмістром, який їхав від коронного гетьмана до Білої Церкви. Ротмістра разом з іншими 17 полоненими, а також захоплені в бою хоругву і литаври козаки привезли до Фастова. Сам Палій хотів продовжувати війну з поляками²⁶.

З продовженням воєнних дій тривали інтенсивні контакти полковника з Батурином. Палій писав про наміри поляків розбити його полк і зруйнувати Фастів, клопотався про переселення в Трипілля. Інформуючи Москву про події на Правобережжі, в листі від 27 лютого гетьман зазначив, що люди, які перебувають при полковнику, «ніколи не погодяться на те, аби ними володіла Польська держава». 2 березня до Москви приїхав гетьманський посланець Роман Висоцький. Згідно з інструкціями він повідомив, що Палій розпочав криваве протистояння з поляками. Припинити боротьбу було вже неможливо, через серйозні втрати з обох боків, до того ж полковник хотів, поселившись в Умані, закликати на допомогу татар. Мазепа висловлював занепокоєння тим, що з допомогою татар Палій може зашкодити й Лівобережжю, бо захоче бути гетьманом. В такій ситуації лівобережний володар вважав за краще сприяти припиненню виступу полковника, аби держава не постраждала від “заколоту” чи переходів людей на правий берег Дніпра²⁷.

9 березня 1694 р. до царів було направлено гетьманське послання з інформацією, отриманою від Палія, щодо ходу воєнних дій. Згідно з листом полковника, присланим 8 числа, сили противника – Вільги з польськими корогами та козацьким полком Яреми Гладкого – від Чорнобиля та Іванкова виступили до Фастова, а від Коростишева за розпорядженням регіментаря на Палія рухалися козацькі полки Іскри,

Іскрицького й Самуся. Не знаючи про останніх, фастівський полковник виступив проти Вільги, маючи намір вчинити бій. Проте регіментар швидко повернувся в Іванівку. Тоді Палій, перебуваючи за 12 миль від Фастова, дізнався про підхід під місто з іншого боку козацьких полків і послав проти них виборних людей на чолі з писарем. В бою його козаки здобули перемогу, розігнали сили противника, а багатьох козаків противника взяли в полон. По інших місцях розбито дві корогви польських жовнірів, з яких одних убито, інших розігнано, багато потрапило в полон і було привезено до Фастова. Палій просив у Мазепи допомоги і дозволу переходу під царську владу. Разом з листом полковника гетьман пересилав до Москви й лист Вільги²⁸.

Цього місяця Палій і сам приїжджав до Мазепи. На зустрічі полковник говорив про можливу користь для царської держави від прийняття його з Фастівщиною у підданство, клопотався щодо переходу разом з усіма своїми людьми до Трипілля в разі сильного наступу поляків. Але отримавши пораду про перехід на Лівобережжя через Запорозжжя, він заявив, що на Січ іти не хоче, хоч його звали стати кошовим отаманом і «вищим чином». Про цей приїзд Палія Мазепа написав царям 25 березня. Зі свого боку гетьман вживав заходів для недопущення переходу козаків з Правобережжя під свій регімент, спеціальним універсалом забороняючи приймати їх на поселення і в охотницькі полки²⁹.

Між тим конфлікт пригасав, оскільки поляки не мали достатніх сил, щоб привести козаків Палія до покори, а полковник зважав на можливу перспективу приходу до Фастова значної кількості польсько-литовських військ. У результаті переговорів у травні було налагоджено мирні взаємини між обома сторонами³⁰. Цього ж місяця відбувалися інтенсивні контакти Палія з українським гетьманом. 8–9 травня до Батурина приїжджали посланці полковника, а до Фастова їздив представник Мазепи Роман Проценко, аби дізнатися про зміст переговорів Палія з поляками. 26 травня він відправив гетьману свого листа, а 28 числа Мазепа писав до царів про замирення на Правобережжі³¹.

За наступний рік маємо дані про присилку фастівським полковником до Батурина взятих його козаками полонених. В листі від 6 квітня 1695 р., адресованому російським монархам, Мазепа писав, що 5 квітня відправив до них листа з повідомленням, що від Палія приїхало 20 полчан на чолі з сотником Михайлом Дареєнком з двома полоненими татарами. Звелівши допитати полонених, гетьман наказав відіслати до Малоросійського приказу записи їх розповідей, а тепер відправляв татар до російської столиці в супроводі сотника і 15 козаків. Мазепа пояснював, що дозволив їхати більшому числу супроводжуючих, ніж належало, бо

мав указ усякими засобами утримати Палія і його полчан при монаршій милості. Тих же п'ятьох, які залишилися, гетьман мав нагородити із військового скарбу³².

У трьох віднайдених листах Мазепи, що відносяться до 1696 року, йдеться про привезення чергових полонених від полковника, передачу новин й клопотання стосовно матеріальної підтримки. Так, у *липні 1696 р.* гетьман повідомляв Петру I, що 24 числа Палій прислав до нього свого полкового писаря Прокоф'я з товариством з 5 «бусурманськими язиками», взятими на Правобережжі біля р. Гірський Тікич. Писар з товариством розгромив загін, посланий за «язиками» від тягинського бея і брата «мнимого» ханського гетьмана Стецика. Цих полонених разом з писарем, сотником та 14 козаками Мазепа відправляв до Москви³³. 8 *жовтня 1696 р.* гетьман пересилав царю листа від фастівського полковника та новини з присланих Палієм польських листів, зокрема, про бойові дії німецьких військ³⁴. А з послання від 13 *грудня 1696 р.* до Петра I дізнаємося, що Палій прислав до Мазепи родича Саву, який крім листа від полковника передав прохання на словах, аби гетьман поклопотався перед царем щодо його милості, на зразок минулих років³⁵.

У листі від 14 *квітня 1697 р.*, адресованому царю, йдеться про донесення Палія Мазепі щодо конфлікту полковника з Яремою Гладким. Останній, за розпорядженням коронного гетьмана Яблоновського, вигнав з місць розташування на Поліссі Палієвих полчан. У відповідь Палій відправив козаків на чолі зі своїм шурином проти Гладкого, котрий і був убитий в містечку Іванкові. Крім того, як Мазепі стало відомо з донесення київського полковника Костянтина Мокієвського, люди Палія привласнили гроші та сукно, які були прислані коронним гетьманом на полк Гладкого. Все це мало призвести, як передбачав Мазепа, до нових конфліктів Палія з поляками³⁶.

10 *листопада 1697 р.* у посланні до Петра I гетьман писав про політичні настрої у Фастові. Відомості щодо цього були здобуті розвідником, якого за наказом Мазепи відправляв до цього міста київський полковник Костянтин Мокієвський. До Фастова була послана надійна людина, яка мала там близьких родичів. Повернувшись, розвідник розповів, що піхота Палія, після повернення зі служби «з окопу» (очевидно, йдеться про фортецю, названу Окопами Святої Трійці) з-під Кам'янця-Подільського, була невдоволена тим, що полковник служить і Польщі Росії. Козаки вважали, що потрібно вірно служити новому королю, який мав багато грошей і міг добре платити, говорили про погане майбутнє для Палія внаслідок коливання на дві сторони. Деякі ж люди, яких було небагато, твердили, що треба триматися православної віри й

православного монарха. Сам же Палій постійно пиячив, то згадуючи царське ім'я, то п'ючи за здоров'я польського короля. Аби переконати полковника незворушно служити царю, Мазепа висловлював бажання запросити його до Батурина. Тут же гетьман повідомляв про пересилку до Малоросійського приказу листів від Палія з різними відомостями³⁷.

З укладенням польсько-турецького миру в січні 1699 р. змінилася ситуація в стосунках поляків з правобережним козацтвом, однією з функцій якого вважалося протистояння війсьній загрозі з боку Османської імперії. У червні цього року на варшавському пацифікаційному сеймі було прийняте рішення про розпуск усіх козацьких формувань у Київському та Брацлавському воєводствах протягом двох тижнів³⁸.

Зрозуміло, що така постанова не була прийнятною для українців. На початку липня 1699 р. на нараді в Фастові за участю чільників правобережного козацтва Самуся, Андрія Абазина, Барабаша та Захара Іскри було прийнято рішення про можливість повернення шляхті земель, за умови збереження козацьких прав та свобод. Зі свого боку Палій виступив за те, щоб не визнавати рішення сейму про розпуск козацьких полків і спробувати вплинути на Августа II, до якого й було відправлено листа з проханням залишити за козаками землі, надані Собеським. Крім цього до Варшави було споряджене посольство від Самуся, яке також мало клопотатися про поступки поляків на користь козаків. Однак, згідно з рішенням серпневої ради сенату, козацькі полки мали бути розпущені, їх устрій скасовувався, а козаки могли поселятися лише на запустілих землях, визначених Яблоновським. Втілити ці постанови в життя мав коронний гетьман, який звернувся до Самуся та полковників з вимогою негайно розпустити свої частини. Більшість старшин це розпорядження відмовилася виконати³⁹.

Отже, проблема мала вирішуватися зброєю. Збираючи сили проти полку Палія, восени – на початку грудня 1699 р. польські війська концентрувалися в районі Фастова, Білої Церкви, на Поліссі⁴⁰. Одразу слід зауважити, що в питанні ліквідації козацьких формувань поляки діяли не одноставно. У Речі Посполитій існували значні протиріччя, що знаходило свій прояв і в ставленні до козаків, котрих супротивні політичні сили могли використати у своїх інтересах. Саме це й пояснює доволі нерішучі дії відправлених проти Фастова військ, чим користувався український полковник.

27 листопада 1699 р. Мазепа сповіщав Петра I про хитання Палія. Спочатку полковник писав і на словах через посланця просив допомоги й поради щодо своїх дій в умовах наступу польських військ на чолі з Вільгою на Фастів, доносив, що зібрав свій полк, бажаючи бою з поля-

ками. Тепер же (хоча Палій не повідомляв про свої дії) ходили чутки, ніби-то він домовився з Вільгою і впросився у коронного гетьмана перебути зиму в Фастові, а навесні збирався виїхати звідти. Щоб дізнатися, як ситуація виглядає насправді, Мазепа вирішив відправити до цього міста посланця, котрий там часто бував і якому довіряв Палій⁴¹. Ці дані перегукуються з інформацією про те, що на початку грудня до полковника поїхав посланець гетьмана, колишній писар полку Палія Прокіп Галицький, якому полковник сказав, що розраховує прожити в Фастові зиму, не розпускаючи своїх козаків, а надалі сподівався на зміну політичної ситуації. На переговори з коронним гетьманом Палій відправив свого посланця Варецького⁴².

Ці взаємини не виключали й інтенсивних зв'язків з Батурином. 27 жовтня 1699 р. гетьман писав царю, що після неодноразових звернень Палія відправив кілька сотень компанійців на кордон з Польщею, до Білогородки, за чотири милі від Фастова. Ці люди отримали наказ не давати сусідній стороні приводів до воєнних дій і берегти свої рубежі. Захід мав певний ефект, і листом від 1 грудня Палій дякував Мазепі за прибуття цього загону⁴³. А 13 грудня 1699 р. Петру I було направлено листа з повідомленням, що полковник прислав до Мазеви свого посланця з листами, адресованими йому від коронного гетьмана, Вільги та інших осіб, а на словах передав, що домовився з поляками про безпечне проживання в Фастові до весни і безперешкодний від польського війська постій свого товариства взимку на правому боці р. Тетерів. Характерною для тодішньої політики Речі Посполитої щодо правобережного козацтва була позиція коронного гетьмана. В листі до Палія Яблоновський писав, що король і Річ Посполита наказали розпустити козацькі війська й самого Палія зобов'язали покинути Фастів, а через посланця переказав, щоб він з міста не виходив і товариства не розпускав, обіцяючи зробити так, щоб Палій знову був полковником, а його козаки отримували платню від Речі Посполитої. Всі документи, що надійшли з Фастова, гетьман відправляв до Москви⁴⁴.

Сучасник Августа II, польський історик Е. Отвіновський, а за ним і російський дослідник В. Корольок вважали, що метою конфлікту коронного гетьмана Яблоновського з Палієм була війна з Росією. Яблоновський розраховував на те, що російський уряд не втримається від надання допомоги полковнику. Про підготовку такої війни Палій попереджав Мазепу в 1699 р., пов'язуючи її з намаганнями коронного гетьмана укласти польсько-кримський союз. Це знаходило підтвердження й з інших джерел у цьому та наступному році⁴⁵. Але в 1699 р., на думку істориків, неготовність коронного війська до протистояння з козаками, можливо, й

розрахунок Яблоновського на допомогу Палія в боротьбі за усунення з трону Августа II, не вирішене питання щодо допомоги Криму в протистоянні з Росією спонукали коронного гетьмана до тимчасового відкладення реалізації рішення про ліквідацію полку⁴⁶.

Опікуючись станом справ на Правобережжі, під час візиту до Москви у 1700 р. Мазепа виклопотав для Палія гроші, сукно, камку, соболів та 1 тис. єфимків для його полчан⁴⁷, а вже *26 лютого 1700 р.*, повертаючись до своєї столиці, в листі до боярина Федора Головіна, який очолив Посольський та Малоросійський прикази, гетьман нагадував, що з ряду причин потрібно б було надати Палію та його війську звичайне жалування з Москви та просив донести про це царю, а в разі згоди останнього незабаром прислати жалування до Батурина⁴⁸. І вже 2 березня за царським указом полковнику посилалися сукно, соболине хутро і 1 тис. єфимків⁴⁹.

Невдовзі, як можна зрозуміти з послання царю від *15 березня 1700 р.*, потрібно було знову шукати відповідь на відозви Палія. Полковник приїжджав до гетьмана й нагадав про свого листа, який надійшов до Мазепи під час його перебування у Москві і був вручений Петру I. У ньому йшлося про відозву Палія на вірність російському престолу. Так і тепер полковник бажав “хрест цілувати”, обіцяючи вірну службу, але гетьман, не допускаючи цього, збирався обнадіяти його монаршою милістю й, надавши подарунки, відпустити назад. Мазепа просив указу щодо реакції на звернення Палія, оскільки за словами полковника, він помирився з поляками, але коронний гетьман дозволив йому жити у Фастові лише до весни, а з появою першої трави наказував йти звідти⁵⁰. Цього ж дня український володар писав до Москви про те, що його гінцю, який спілкувався з перекопським каймаканом, стало відомо про зносини поляків з кримчанами з метою укладення союзу проти Російської держави. Причому каймакан закликав і Мазепу жити з Кримом в «доброму братерстві»⁵¹.

За даними листа від *30 березня 1700 р.*, адресованого Головіну, у той час до Києва наближалися значні польські сили. А перед цим до Білої Церкви прибуло 5 «регіментів» піхоти з припасами, на чолі з генералом Брантом, й одразу почали лагодити гармати. Палій дуже тривожився, вважаючи, що ці війська підуть проти нього, і просив допомоги в Батурина. Однак Мазепа зазначав, що про цю допомогу одразу стане відомо полякам від полонених, а, як засвідчували останні новини з Царгорода, вступати в конфлікт з польською стороною було не потрібно. До того ж, якби поляки мали наступати на полковника, то б розорили кілька сотень його людей, повз зимові розташування яких вони проходили, але цього

не сталося. Палію в допомозі відмовила й Ногайська Орда, бо мала суворий указ від Порти не вступати в конфлікти з поляками. Однак була готова допомогти в тому випадку, якби була перегнана з Буджака в Крим⁵². Наступного дня – *31 березня 1700 р.* Мазепа пересилав царю лист, який надійшов до Палія з відомостями про події у Буджаку⁵³.

А за тиждень – *7 квітня 1700 р.* – Мазепа в листі до Головіна зазначав, що боярин, реагуючи на його послання, зауважив, що в містах гетьманського регіменту ніде розмістити кілька сотень полчан Палія. На це володар писав, що ставив питання не про розміщення правобережних козаків, а про царський указ з приводу відповіді полковнику, бо в українських містах не тільки ніде розмістити цих людей, а й охотницьким підрозділам не вистачає харчування, через зменшення кількості й збідніння населення. Тут же Мазепа повідомляв про часті контакти Синявського, Любомирського та коронного стражника Потоцького з кримським ханом та нуреддином. Поляки обіцяли татарам дружбу й спонукали до війни⁵⁴. Схожі дані надходили і з інших джерел. Так, за відомостями від російського посланця Михайла Озерова, який в січні 1700 р. був відправлений з Азова на Кубань, до Криму приїжджав польський посол і закликав хана до спільного походу на українські міста, щоб повернути полякам їх володіння. А посол від гетьмана говорив хану, щоб він з поляками не мирився і на Україну не нападав, бо польських володін там ніяких немає, а жив з українцями в братерстві⁵⁵.

Пильно спостерігаючи за ситуацією на західному кордоні, Мазепа вживав певних застережних заходів. У листі до Головіна від *11 червня 1700 р.* говориться, що київський полковник, якому гетьман наказав стояти разом з кінною компанією Ростовського під Печерським містечком, після появи польських хоругв в Поліссі, під Білою Церквою, Корсунем і Богуславом, написав про новини з польської сторони і прислав копію листа від оршанського старости до Палія. Мокієвський, вочевидь, контактував з фастівським полковником, оскільки в гетьманському посланні говориться, що Палій надалі обіцяв прислати і оригінал листа від старости⁵⁶.

Цього ж *11 червня 1700 р.* в іншому посланні до Головіна гетьман згадав, що, за повідомленням боярина, поляки на сенаторському сеймі не дозволяли королю воювати з шведами, і зазначив, що за поляками треба пильнувати, бо ознакою того, що вони не хочуть думати про війну з Швецією, є збір у Поліссі понад 30 хоругв, які не відправлялися до Ліфляндії. Про ці сили було пущено поголоску, що вони прибули для протистояння з Палієм. Але полковник перебував у Фастові неушкоджений⁵⁷. У *червні 1700 р.* Головіну повідомлялося також, що від Палія

до Мазепи приїхав посланець і привіз листа від оршанського старости. Цього листа разом з іншим, адресованим до нього від фастівського полковника, гетьман пересилав до боярина⁵⁸.

Незабаром завдяки Палію Мазепа здобув нові дані про задуми польської сторони. *3 липня 1700 р.* гетьман писав Головіну, що від полковника приїжджав товмач, який повернувся з Білгородчини. Товмачу було достеменно відомо, що коронний гетьман присилав до кримського хана свого посланця з проханням про татарську допомогу в справі вигнання Палія з Фастова, а далі для захоплення Києва й України по Чигирин. Однак хан відмовив. Безуспішним було звернення й до ногайців. До Ногайської Орди звертався й король, бажаючи підтримки татар під Ригою, але також безрезультатно. Враховуючи наміри поляків, Палій остерігався, що вони могли скористатися відсутністю його війська, якщо воно разом з гетьманськими силами вирушить до Ліфляндії. У зв'язку з цим Мазепа пообіцяв фастівському полковнику в разі польського наступу таємно надати йому підтримку кількома сотнями козаків Київського полку⁵⁹.

Плани поляків вповні проявилися і в їхніх заходах у Туреччині. Так, відомо, що *7 липня* до російського посла Омеляна Українцева приходив інформатор Савва Рагузинський і розповів, що польський посол Рафал Лещинський просив у турків від усього сенату й Речі Посполитої не миритися з царем, а укласти союз з поляками і допомогти останнім відібрати Київ та всю малоросійську Україну. Лещинський приїжджав від партії, яка не підтримувала короля⁶⁰.

В умовах зростання загрози з польського боку зменшувалась вірогідність виділення фастівським полковником людей для спільного з гетьманськими силами походу на Північ. *22 липня 1700 р.* Мазепа інформував Головіна, що раніше Палій обіцяв відправити в Ліфляндію 500 людей зі свого полку, але тепер став боятися польського наступу й вигнання з Фастова. Польський регіментар Бальцер Вільга ніби-то отримав наказ наступати на полковника під час жнив. У зв'язку з цим Мазепа остерігався, що Палій відмовиться від своєї обіцянки. Відправивши до нього гінця, гетьман нагадував полковнику про попередні зобов'язання й обіцяв підтримку своїми військами у випадку неприятельського наступу⁶¹.

3 документа від 20 серпня 1700 р., теж адресованого Головіну, дізнаємося, що *19 числа* Палій присилав до Мазепи гінців з повідомленням, що під командуванням Вільги збираються польські хоругви, маючи намір йти під Фастів. На Правобережжя вступив і Любомирський з жовнірами, нібито для збору медового податку, а насправді теж готую-

чись вирушити до цього міста. Прислані козаки повідомили, що передові польські загони вже відігнали кілька сотень волів. Полковник просив Мазепу про допомогу для відсічі противника. Ще перед цим Палій прислав до Батурина молодого поляка-слугу, який потрапив в полон до його людей під Києвом. Поляки, задумуючи чинити наступ на полковника, послали цю людину на Лівобережжя, щоб дізнатися, чи готуються гетьманські сили на допомогу королю проти шведів і чи не збираються на захист Палія. Від торгових людей у Золотоноші розвідник отримав відомості, нібито кінне охотницьке військо пішло на допомогу фастівському полковнику.

У таких обставинах Мазепа просив боярина поклопотатися щодо царського указу про спосіб, яким допомагати Палію – таємно, слідуючи попередньому указу, чи явно. Отже, гетьман не ставив питання щодо доцільності допомоги. Більше того, складається враження, що він спонукав росіян до рішення про відкриту підтримку. Мазепа писав, що Палій явно схилився під царську руку, відверто хвалився перед поляками монаршим захистом, не крився, прохаючи його про сприяння. До цього гетьман додавав своє міркування, що у випадку наступу на Палія й початку війни поблизу царських рубежів, зокрема, біля Києва, поляки захочуть закинути “шкідливу іскру” на бік його регіменту⁶². Вже наприкінці серпня Мазепі були дані інструкції, в яких говорилося, що в разі прямої загрози полковнику той може утриматися від відправки на війну своїх козаків, а гетьман має надати йому допомогу. Йшлося про протистояння з противниками Августа II. Вочевидь, таке рішення приймалося з огляду на те, що проти Палія виступали сили, котрі були спрямовані і проти короля, і проти Російської держави⁶³.

Зауважимо, що у питанні участі своїх людей у Великій Північній війні полковник пішов назустріч побажанням Августа II, розраховуючи на підтримку і з його боку. На початку серпня від короля до Фастова був відправлений ротмістр Монітер з вимогою про виділення козаків для участі у воєнних діях. Відпустивши певну кількість козаків, Палій звертався до Августа II листом щодо припинення наступу на нього польських військ⁶⁴.

Такі дії викликали невдоволення в Батурині. 6 вересня 1700 р. Мазепа в листі до Петра I зазначав, що полковник не відправив своїх військ на царську службу, посилаючись на небезпеку від поляків, а натомість відіслав 400 козаків до короля, за якими пішли й інші. Тепер Палій залишився в Фастові без війська і, знаючи про наступ на нього коронного гетьмана, звернувся до Батурина по допомогу. А Мазепа й сам потребував підкріплення стрільцями, бо відправив на царську службу

навіть сердюків⁶⁵.

Цього місяця протистояння паліївців з поляками таки вилилось у збройний конфлікт. Про події навколо Фастова, зокрема, й заходи гетьмана в цій ситуації, можна дізнатися з трьох коментованих нижче листів. Отже, у посланні до Петра I від *9 вересня 1700 р.* йдеться про те, що раніше Мазепа передавав царю повідомлення Палія, що коронний гетьман з військом виступив з-під Бара до Фастова. Тепер же полковник писав, що коронний та польний гетьмани вже знаходилися у Вінниці, й просив допомоги. У цих обставинах Мазепа пропонував, щоб особа, яка мала командувати російськими військами, погоджувала з ним свої дії, а при потребі, вела російські сили з українськими. Бо при наближенні польських гетьманів до Дніпра, українським і російським військам буде потрібно розташуватися в зручному місці на узбережжі річки, аби попередити можливі, як не явні, то таємні недружні дії⁶⁶.

20 вересня 1700 р. Мазепа писав царю, що перед цим Палій, дізнавшись, що коронний та польний гетьмани прямують з військами до Фастова і вже перебувають у Барі та Вінниці, прислав до Мазепа свого посланця зі словами, що не може стояти проти значних польських сил, і просив вказати місце для свого розташування – в Каневі або Чигирині. Український володар радив полковнику йти до Канева, в чому обіцяв допомогти. Коли ж Палій довідався, що обидва гетьмани в певних потребах спішно поїхали до Польщі, наказавши своїм регіментарям йти під Фастів, то вирішив чинити опір полякам і постійно прохав у Мазепа допомоги. Покидати місто він уже не думав, бо, побоюючись польського гніту, туди зібралися, аби спільно оборонятися в облозі, як мешканці Фастова, так і люди з навколишніх сіл, залишивши дружин, дітей та майно біля Чорногородки. До того ж гетьман висловив здогад, що Палій міг бути чимось обнадіений від короля, бо від останнього приїжджав ротмістр наймати охочих військових людей, з яким полковник відпустив 200 кіннотників та 200 піхотинців. Але це зашкодило полковнику, бо тоді його військо збунтувалось і більшою частиною пішло під Ригу.

Цього ж дня Мазепа з кількома тисячами виборних козаків виступав до Києва, аби знати результати дій поляків проти Палія й слідкувати за переміщенням їхніх військ, бо останні, покинувши прямий шлях від Павлолочі до Фастова, пішли на дорогу, яка вела від Білої Церкви до Фастова, і знаходилися вже за 7 миль від Києва у селі Паляничинцях. Гетьман зазначав, що воювати з поляками без царського указу не буде, хіба що вони самі зніцінують конфлікт⁶⁷. А *28 вересня 1700 р.* Мазепа інформував царя, що цього дня він прибув під Київ і дізнався, що польські регіментарі – Цинський та Вільга – після кількох акцій під

Фастовом проти Палія та його людей відійшли, вчинивши перемир'я. Про умови перемир'я та про те, куди віддалилися регіментарі, гетьман ще не знав⁶⁸.

Щодо того, як розвивалися події навколо міста, існують суперечливі дані. Відомо, що польські регіментарі Мартин Цинський і Бальцер Вільга очолювали 4 тис. військо, озброєне артилерією. За однією версією, другого дня після приходу польських сил, на них напали козаки, вийшовши з Фастова, а також козацький загін з задалегідь влаштованої засідки у лісі. Поляки були вимушені відійти, а далі – укласти з Палієм мирну угоду. За іншою – виступ полковника проти наступаючих поляків був невдалим, і козаки мусили повернутися до міста, а наступного дня, під тиском противника, який змусив покинути свої позиції першу лінію оборонців і пушкарів, Палій використав лист короля, адресований коронному гетьману з заборонаю воєнних дій. Август II розраховував на можливість використання козаків у війні проти шведів, чому й забороняв Яблоновському їх ліквідувати⁶⁹.

Закінчуємо свій огляд документом, в якому Мазепа висловив московському керівництву свою позицію стосовно подальших відносин з фастівським полковником. *31 грудня 1700 р.* у листі до Головіна він писав, що оскільки від поляків ніколи не можна добра чекати, то треба запорожців та Палія тримати в милості. При цьому гетьман вказав на те, як діяли представники сусідньої держави, плануючи розпочати війну проти України. За словами Мазепа, для поляків стало звичним закидати сюди через «непостійних» людей «вогонь міжусобної брані», яка стає фундаментом війни. До того ж, за царським указом, гетьман протягом кількох років витратив значні матеріальні ресурси, окрім монаршого жалування, утримуючи Палія, до певної міри, у вірності та слухняності. Тому вважав, що раптово покинути полковника недоречно⁷⁰.

Таким чином, викладений матеріал цілком підтверджує, що Іван Мазепа постійно тримав у полі зору й по мірі можливості намагався впливати на перебіг подій на Правобережжі, маючи на меті поширення в перспективі туди своєї влади. Насамперед цьому й мали слугувати його контакти з фастівським полковником. Розглянуті документи в сукупності з уже введеним до наукового обігу фактажем утверджують у тому, що гетьман вважав за можливе також вирішення проблеми влади над Правобережжям і з допомогою військової сили, підштовхуючи до цього московське керівництво. Для Семена Палія ж підтримка Батурина була конче необхідна як для збереження свого полку на території Правобережжя чи на землях, підвладних гетьману, так і для отримання матеріальної допомоги. Така підтримка була потрібна для забезпечення

своїх людей, що впливало на боєздатність полку, бо гарантувало утримання певної кількості козаків. Не виключено, що Палій спільно з Мазепою обмірковував і намагався втілити в життя план прилучення до гетьманського регіменту правобережних земель.

-
- ¹ Сергієнко Г. Я. Походи українських козаків проти Кримського ханства в кінці XVII ст. // З історії Української РСР. – К., 1962. – Вип. 6–7. – С. 23; Його ж. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. – К., 1963. – С. 76.
 - ² РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. 1691. – Спр. 32. – Арк. 15–19.
 - ³ Там само. – Спр. 68. – Арк. 21–29.
 - ⁴ Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні ... – С. 76, 79–80.
 - ⁵ Сергієнко Г. Я. Походи українських козаків ... – С. 23–24.
 - ⁶ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 215, ч. 2. – Арк. 350–358.
 - ⁷ Там само. – Арк. 333–340.
 - ⁸ Там само. – Арк. 312–315.
 - ⁹ Там само. – Арк. 228–231.
 - ¹⁰ Андрусак М. Мазепа і Правобережжя. – Львів, 1938. – С. 15–16; Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963. – S. 86; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – Київ; Нью-Йорк, 2003. – С. 289, 322.
 - ¹¹ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. – С. 322–323.
 - ¹² Величко С. В. Літопис. – Т. 2. – К., 1991. – С. 399–401; Костомаров Н. Мазепа і мазепинці // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1885. – Т. 16. – С. 208–209; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн. 7 (Т. 13–14). – М., 1962. – С. 506–507; Дядиченко В. А. З історії боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі (1690–1699 рр.) // Наукові записки Інституту історії і археології України. – Кн. 2. – К., 1946. – С. 171–172; Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні ... – С. 85–89.
 - ¹³ РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. 1693. – Спр. 2. – Арк. 38–53.
 - ¹⁴ Мицик Ю. Могила, Хмельницький, Мазепа... // Кур'єр Кривбасу. – 1996. – № 49–50. – С. 31–32.
 - ¹⁵ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. 1693. – Спр. 20. – Арк. 97–102.
 - ¹⁶ Там само. – Спр. 38. – Арк. 12–14.
 - ¹⁷ Там само. – Спр. 43. – Арк. 11–21.
 - ¹⁸ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – Владимир, 1903. – С. 503–505, 519–520, 667–669; Сергієнко Г. Я. Походи українських козаків ... – С. 28.
 - ¹⁹ Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні ... – С. 91.
 - ²⁰ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. 1693. – Спр. 60. – Арк. 24–37.

- ²¹ Дядиченко В. А. Назв. праця – С. 174–175; Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні ... – С. 92–96; Perdenia J. Op. cit. – S. 92–93.
- ²² Соловьев С. М. Указ. соч. – С. 520.
- ²³ Величко С. В. Назв. праця. – С. 440–442.
- ²⁴ Там само. – С. 446–447.
- ²⁵ Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні ... – С. 96–99.
- ²⁶ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 220. – Арк. 187–193.
- ²⁷ Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні ... – С. 101–104.
- ²⁸ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Спр. 223. – Арк. 248–252.
- ²⁹ Костомаров Н. Указ. соч. – С. 210; Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні ... – С. 104–105.
- ³⁰ Костомаров Н. Указ. соч. – С. 210–211; Андрусак М. Назв. праця. – С. 27; Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні ... – С. 105–108; Perdenia J. Op. cit. – S. 95–96; Чухліб Т. Боротьба українського козацтва за об'єднання Правота Лівобережної України // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 459.
- ³¹ Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні ... – С. 107–108.
- ³² РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. 1695. – Спр. 18. – Арк. 1–3.
- ³³ Там само. – Оп. 1. 1696. – Спр. 17. – Арк. 1–3.
- ³⁴ Там само. – Спр. 35. – Арк. 1–5.
- ³⁵ Там само. – Спр. 51. – Арк. 1–9.
- ³⁶ Там само. – Оп. 1. 1697. – Спр. 13. – Арк. 1–3.
- ³⁷ Там само. – Спр. 41. – Арк. 1–4.
- ³⁸ Volumina Legum. – Petersburg, 1860. – Т. 6. – S. 34; Dybaś B. Sejm rasyfikacyjny w 1699 r. – Toruń, 1991. – S. 87, 177.
- ³⁹ Степанков В. Проблема возз'єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи (остання чверть XVII ст.). // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 274; Perdenia J. Op. cit. – S. 121–123; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. – С. 254, 325–326.
- ⁴⁰ Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні ... – С. 118.
- ⁴¹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. 1699. – Спр. 29. – Арк. 1–6.
- ⁴² Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні ... – С. 119.
- ⁴³ Королюк В. Д. Речь Посполитая и подготовка Северной войны // Ученые записки Института славяноведения. – М., 1951. – Т. 4. – С. 230.
- ⁴⁴ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. 1699. – Спр. 34. – Арк. 1–4.
- ⁴⁵ Королюк В. Д. Речь Посполитая и подготовка Северной войны... – С. 231–232.
- ⁴⁶ Там само. – С. 230; Perdenia J. Op. cit. – S. 123.
- ⁴⁷ Костомаров Н. Указ. соч. – С. 178–179.
- ⁴⁸ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. 1700. – Спр. 5. – Арк. 35–36 зв.
- ⁴⁹ Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні ... – С. 124.

- ⁵⁰ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. 1700. – Спр. 5. – Арк. 39–42.
- ⁵¹ Корольок В. Д. Речь Посполитая и подготовка Северной войны... – С. 232–233.
- ⁵² РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. 1700. – Спр. 6. – Арк. 10–14.
- ⁵³ Там само. – Спр. 5. – Арк. 64–67 зв.
- ⁵⁴ Там само. – Спр. 6. – Арк. 19–24 зв.
- ⁵⁵ Вернадский Г. К истории колонизации Азовского побережья. Азовские дела по сношениям с Крымом и Кубанью (1698–1701) // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1920. – № 57. – С. 285.
- ⁵⁶ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. 1700. – Спр. 6. – Арк. 36–41 зв.
- ⁵⁷ Там само. – Арк. 44–45 зв.
- ⁵⁸ Там само. – Арк. 47–48 зв.
- ⁵⁹ Там само. – Арк. 54–58 зв.
- ⁶⁰ Соловьев С. М. Указ. соч. – С. 612; Богословский М. М. Петр I. Материалы для биографии. – Ленинград, 1948. – Т. 5. – С. 249–250.
- ⁶¹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. 1700. – Спр. 6. – Арк. 110–113 зв.
- ⁶² Там само. – Арк. 77–82 зв.
- ⁶³ Корольок В. Д. Речь Посполитая и подготовка Северной войны... – С. 235; Его же. Речь Посполитая и начало Северной войны // Ученые записки Института славяноведения. – М., 1952. – Т. 5. – С. 278.
- ⁶⁴ Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні ... – С. 119.
- ⁶⁵ Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – СПб., 1863. – Т. 4. – Ч. 2. – С. 148.
- ⁶⁶ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. 1700. – Спр. 5. – Арк. 205–206.
- ⁶⁷ Там само. – Арк. 211–212 зв.
- ⁶⁸ Там само. – Арк. 219–220 зв.
- ⁶⁹ Антонович В. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716) // Архив Юго-Западной Руси. – К., 1868. – Ч. 3. – Т. 2. – С. 105–107; Костомаров Н. Указ. соч. – С. 214–215; Perdenia J. Op. cit. – S. 128–129.
- ⁷⁰ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. 1700. – Спр. 6. – Арк. 102–103 зв.